

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 7-8-9-10
1989-1990-1991-1992

İstanbul-1995

TARİH BOYUNCA İSLAM'IN, MÜSLÜMAN OLMAYANLARA KARŞI TAKINDIĞI TAVIR

Y. Doç. Dr. M. Süreyya ŞAHİN

İslâm Dini, kendi dışındaki diğer dinlere en çok tolerans ve serbestlik tanıyan; o dinlerin mensuplarının inançlarına, her türlü haklarına saygı gösterilmesini, adâletli davranmasını emreden bir dindir. Avrupa'da 17. yy.'da bir felsefî sistem olarak beliren "lâiklik" prensibi ve onun sonucu olan din ve vicdan serbestîsi, İslâm âleminde çok daha önce bir uygulamâ alanı bulabilmiştir. Kur'ân'da, vicdan hürriyeti ile ilgili birçok hükümler yer almıştır. Meselâ, Bakara Sûresi'nin 256. âyeti: "Dinde zorlama (isteksizlik, zorâkılık) yoktur" anlamındadır. Kâfirûn Sûresi'nin meâli ise şöyledir: "(Habîbim söyle) de: Ey kâfirler! Ben, sizin taptıklarınıza tapmam (gelecekte de). Benim (kendisine) ibâdet (de devam) edeceğime de (bir olan Allah'a) siz kulluk ediciler değilsiniz (gelecekte de). Ben (zaten) sizin taptıklarınıza (hiçbir zaman) tapmış değilim. Siz de, benim kulluk etmekte olduğuma (hiçbir zaman) kulluk ediciler değilsiniz. Sizin dîniniz size, benim dînim bana."¹

"...Dinlerin serbestîsinin hiçbir tarafta tasdîk ve kabul edilmediği; Doğu'nun dînî baskılarla, çeşitli zulümler içinde ezildiği bir zamanda ortaya çıkan Muhammed Dîni", "... Kuruluşunun başlangıcından, çeşitli mezheplere bağlı kişiler hakkında çok âdilce kurallar koymuş ve bu sayede, Batı'da dîn ve mezheb adına yapıldığı söylenen o korkunç zulümlerin uygulandığı sıralarda, İslâm ülkelerinde mezheplerin serbestliğinin korunmasına olağanüstü bir dikkat gösterilmiştir."²

1 Kur'ân, Kâfirûn Sûresi (109), 1-6. âyetler. Âyetlerin meâlleri için bkz. H. Basri Çantay, Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, I, 72; III, 1203.

2 İbrahim Hakî, Hukûk-ı İdâre, 297; M. Emil Elöve, A.Ü.H. Fak. Der., 1953, X/1-4, 308. Ayrıca bkz. Ankebü't Sûresi (29), 46. âyet.

Müslümanlar -ileride örnekleriyle görüleceği gibi- İslâm'ın buyruklarının bir gereği olarak, tarihleri boyunca, diğer dinlerden olanlara karşı hiçbir kötü davranışa girmemişlerdir. Fethedilen topraklar üzerinde gerek hıristiyanlar, gerekse yahûdiler rahatlıkla ibâdethânelerine gidebilmiş ve ibâdetlerini yapmışlardır.

Batı'lı ilim adamlarından S. Arnold, bir eserinde: "Müslümanların, hıristiyanları H.I. yy.' da mağlûb ettikten sonra gösterdikleri müsâmaha, zikredilmeye değer örneklerdendir. Bu müsâmaha, müteâkip nesillerde de devam etti. Gerçek olarak söyleyebiliriz ki, bu Hıristiyan kabîleleri, daha sonra İslâm'a girerken hür irâde ve ihtiyarları ile girdiler. Bugün müslümanlar arasında yaşayan hıristiyan kabîlelerin varlığı da, bu müsâmahaya delâlet etmez mi?"³ demektedir.

Gerçekten de İslâm, müslüman olmayanlara bir muhtâriyet vermiş; böylece onlar, sırf sosyal bünyelerinin gösterdiği özellikler sebebiyle özel yaşayış şeklinde bırakılmışlar, dolayısıyla, hiç şüphe yok ki, en güvenli ve rahat olarak yaşadıkları ülkeler de, İslâm ülkeleri olmuştur.⁴

İslâm'ın, "adâlet" konusunda koyduğu prensipler ise, gerçekten çok dikkate değer bir durumdadır. Hz. Muhammed zamanından beri (Dört Halife de dâhil) hükümdarlar "meşrûti" bir devlet başkanıdır ve devletin alelâde (sıradan) bir uyruğu gibi memleketin kanunlarına tâbîdirler. Bizzât Hz. Muhammed tarafından ihdâs edilen gelenek, İslâm devlet başkanının "kanun üstü" olmamasını garanti eder ve tarih gösterir ki, ilk halife Hz. Ebûbekir zamanından günümüze kadar en hakîr tebaa, hattâ müslüman olmayan biri tarafından bile memleket mahkemesinin huzûrunda bulunmaya dâvet edilebilir.⁵ (Fâtih Sultan Mehmed'in, bir hıristiyan Rum tarafından dâvet edilerek hâkim huzûruna çıkarılıp mahkûm ettirilmesi tarihî gerçeği, pek çok örnekten bir tanesidir.)

Ve yine Kur'ân, hadis ve bütün zamanların örnekleri, müslüman olmayan (gayr-ı müslim)ların kendi hukuk (kanun)larına sahip olmalarını, müslüman otoritelerin müdâhaleleri olmadan ister dînî, ister sosyal hususlarda kendi hâkim (yargıç) leri tarafından, kendi mahkemelerinde yargılanmalarını ister.⁶ (Meselâ, Fâtih zamanında İstanbul Rum Ortodoks Patrikhânesi'nin bünyesinde mahkeme kurulmasına izin verilmiş ve Osmanlı Hükûmeti'nin, mahkemenin verdiği kararları uygulamaya kendini

3 S. Arnold, İslâm'a Dâvet, 51.

4 Bkz. M. Hamidullah, İslâm'a Giriş, (Çev.: Kemal Kuşçu), İstanbul 1961, 45; Elöve, agd., 308; Enver Tuncalp, İslâm Mecmuası, V/10, 517.

5 Hamidullah, age., 83.

6 Hamidullah, age., 45.

zorunlu saymış olması, pek çok örnekten bir tanesidir.)

Hz. Muhammed, müslüman olmayanların, hiçbir kimse tarafından incitilmemesi, zarâra uğratılmaması, hattâ küçük çapta da olsa rahatsız edilmemesi için çok şiddetli yasaklar koymuştur. Bu konudaki hadîslerden bazılarının meâlleri şöyledir:

"Bir yahûdî veya hıristiyâna eziyet eden kimse, Rûz-i Cezâ (Hesap Günü)'da, karşısında dâvâcı olarak beni bulacaktır. (Belâzûrî, 162).

"Her kim ki, haksız olarak bir gayr-ı müslim teba'a'ya eziyet ederse, o kimsenin hasmıyım. Ben de, her kime hasım olursam, onunla Kıyâmet Günü'nde muhâsama (düşmanlık) ederim." Yani, bir İslâm devletinin ege-menliği altında olan gayr-ı müslimlere haksız yere ezâ (eziyet, incitme) edenler bu davranışlarıyla Peygamber'i incitmiş olurlar. Peygamber'i incitmek isteyecek bir müslümanın bulunabileceği ise düşünülemez. İncitmesi halinde, onun müslümanlığından şüphe edilir ve Âhiret (Hesap Günü)'te karşısında dâvâcı, düşman (muhâsım) olarak Peygamber'i bulacaktır. Bu ise, ne kadar tehlikeli bir durumdur...

"Bir mu'âhid'i öldüren, nerede kaldı Cennet'i görmek, hattâ kokusunu bile duyamaz. Halbuki Cennet'in kokusu, kırk yıllık yoldan (uzaklıktan) duyulmaya başlar."

("Mu'âhid" diye, bir barış anlaşması üzerine İslâm ülkelerine giren bölgede kalan diğer milletlerin -hıristiyan veya başka dinden olan- fertlerine ve azınlıklarına denir. Görülüyor ki, bu hadîs de, azınlıkların can ve mal güvenliğini garanti altına almıştır.)

Hz. Muhammed'in, Hıristiyan din adamları ve kiliseleriyle ilgili olarak 1 Ağustos 632 tarihinde yayınladığı ve günümüze kadar gelmiş olan emirnâmede aynen şunlar vardır:

"Bu emirnâme'yi kendi ümmetim için, doğuda ve batıda, uzakta ve yakında olan genç, yaşlı, bilinen veya bilinmeyen hıristiyanlar için yazıyorum. Bu emirnâmenin hükümlerine riâyet etmeyenler, emirlerimi dinle-meyenler, Allah'ın irâdesine, karşı gelmiş olurlar. İster sultan, ister sâde ve mütevâzî bir müslüman olsunlar, lânete hak kazanmış olurlar. Bir râhip ve keşiş bir dağa, bir mağaraya sığınır; ovada, çölde, şehirde, köyde, kilisede bulunursa, şahsen ben, ordularım ve ümmetimle onun arkasında-yım ve onu, düşmanlarına karşı savunurum. Bu râhipler, benim te-ba'a'mdır. Onlara bir kötülük gelmesinden çekinirim. Bir piskoposu gö-revinden, bir râhibi kilisesinden, bir münzevîyi sığındığı yerden atmak ya-saktır. Bir müslüman, bir hıristiyan kadınla ilişkide bulunursa, onun, ki-

lisesinde ibâdet etmesine engel olunmamalı, dîni ile kendi arasına bir engel konmamalıdır. Bunlara, karşı davrananlar, Allah'a ve Peygamber'ine düşman sayılacaklardır. Müslümanlar, Kıyâmet Günü'ne kadar bu emirlere uymakla yükümlüdürler.⁷

İslâm Dini, İslâm ülkelerindeki müslüman olmayanlara böylesine sahip çıkıp korumadan başka, diğer ülkelerde zulme uğrayanlara da (müşrik olsalar bile) kapılarını açmıştır. Çünkü Kur'ân'da: "Eğer müşriklerden bir kimse sana sığınır (ey Muhammed), onu kabûl et ve sonra kendi yurduna kadar emniyetle gönder"...⁸ buyurulmaktadır. İşte bu buyruğun gereği olarak ırk, dîn, siyâset vb. sebeplerle zulme uğrayanlar, İslâm toprağında dâimâ sığınacak yer bulmuşlardır.⁹ 15. yy.'da İspanya Kralı Ferdinand'ın korkunç bir yahûdî katliâmına başlaması üzerine Sultan II. Bâyezîd'in, Kralı kınayarak, "Benim ülkemin sınırları, dünyanın neresinde ızdırap çeken insan varsa, onlara açıktır" deyip, bir kanun (fermân) çıkararak yahûdîleri, Türkiye'ye getirtmesi, pek çok örnekten sadece bir tanesidir.

Hız. Muhammed'in Orduya Hitâbı: İslâm Peygamberi'nin, kendisinden sonraki İslâm hükümdâr, komutan ve ordularına örnek olacak ilginç hitâbı şöyledir: "Hile ve desise yapmayın, çocukları öldürmeyin. Bir düşman ordusuyla kendi topraklarında çarpıştığınız zaman, kendi halinde yaşayan sivil halka zulüm etmeyin. Zayıf olan kadınları esirgeyin. Mededeki çocuklara ve hastalara merhamet edin, Evleri yıkmayın. Meyve bahçelerini tahrib etmeyin, hurma ağaçlarını kesmeyin."¹⁰

İslâm'ın emri doğrultusunda müslümanlar, mâbedlere de çok saygılı olmuşlardır. Kilise, havra, hattâ âteşgede mâbedleri aynen korunmuş, yağmâlanmamıştır. Çünkü bu konuda Kur'ân'ın şu âyeti de, bir başka anlamda, bu mâbedlerin korunmasını müslümanlara telkîn etmektedir: "... Allah, insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı; manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça anılan (zikredilen) mescidler yıkılıp giderdi."

İlk halîfe Hz. Ebûbekir'in, idârecilere buyruğu da, Hz. Peygamber'inine tamâmen uygun durumdadır.

Hız. Ömer zamanında çok geniş topraklar fethedilmiştir. Bu topraklar üzerindeki müslüman olmayan unsurlar ile mâbedleri, bugün bile varlık-

7 Haydar Bammat, İslâm'ın Çehresi, (Çev.: O. Fehmi Giritli), İstanbul 1975, 58.

8 Kur'ân, Tevbe Suresi (9), âyet: 6.

9 Hamîdullah, age., 141.

10 Bammat, age., 72.

larını sürdürmektedirler. Bu da müslümanların, başka din mensuplarına ve onların mâbedlerine gösterdikleri saygının açık bir delilidir.

Hız. Ömer, Kudüs (Beytu'l-Makdis)'ün fethinden sonra, barış anlaşmasını imzalamak üzere bu şehre geldiğinde Patrik Sofranyus (Sophranius) ve halk onu heyecanla karşıladılar. Halife, onlara hitâb ederek, "emniyette olduklarını; şehrin idâresi için bir nizâm kurulacağını; can ve mallarının garanti edildiğini; kiliselere ve mukaddes yerlere saygı gösterileceğini" beyân etti. Patrik ile birlikte bazı yerleri ziyâret etti ve onlara âit hikâyeleri dinledi. Halife, kendisinden sonrakilere ebedî bir ders olmak üzere bir davranışta bulundu: Büyük Kıyâme (Ba's) Kilisesi'nin önüne geldikleri zaman, namaz vakti olmuştu. Patrik, Halife'ye, bir nezâket olmak üzere, namazı orada kılmasını teklîf etmişti. Halife, "Ben şimdi burada namaz kılacak olursam, müslümanlar burayı İslâm mescidi olmuş telâkkî edebilir ve sırf buyüzden daha sonra burayı câmie çevirebilirler. Ben böyle bir şeye meydan vermek istemem; çünkü, mâbedlerinizi aynen koruyacağımız husûsunda size söz verdik" diyerek bu teklîfi reddetmiştir.¹²

Hız. Ömer zamanında müslümanların, diğere din mensuplarına karşı gösterdikleri hoşgörü, çağdaş bir belge ile doğrulanmaktadır. Mısır'ın fethine şahit olan Nikou Piskoposu Jean (m. 694'de yaşıyordu), Amr b. el-Âs hakkında, "O, kiliselerden bir şey almadı ve yağma etmedi ve kiliselerin emlakine de el koymadı" demekte; ayrıca müslümanların, hıristiyanların işlerine karışmadıklarını da ifade etmektedir. Hem çağdaş (muâsır), hem hıristiyan bir din adamı olan Jean'ın bu ifâdeleri, müslümanların, diğere din mensuplarının dînî işlerine karışmadıklarını, ayrıca onlara karşı gösterdikleri hoşgörünün ve kendilerine tanıdıkları hayat hakkının en açık belirtisidir.

Mevcut en eski kaynakların ışığında, İslâm Tarihinde büyük bir önemi olan ve fevkalâde akisler uyandıran Hız. Ömer devrinin, gayr-i müslim politikası bakımından, yalnız İslâm dünyası için değil, bütün insanlık

11 Kur'an, Hacc Sûresi (22), âyet: 40. Âyetin tefsiri için bkz.: et-Taberî, Tefsir, XVII, 112-114. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul 1989, 171; T.W. Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, (Çev.: M. Halil Halid), İstanbul 1343, 59.

12 Bkz. el-Akkâd, el-Abkariyyâtul-İslâmiyye, Beyrut 1968, 427-428; Muhammed Hüseyin Heykel, el-Fârûku Ömer, Kahire 1963-1964, I, 258-260; Antonia Fattal, Le Statut Légal des non-Musulmans en Pays d'Islam, Beyrut 1958, 181. İstanbul Rum Patrikhânesince yayınlanan "Ortodoksiya Dergisi"nin 1937 tarihli sayısında Illiopolis Metropolit'i ve Patrikhâne Saint Sinod Meclisi Üyesi Yennadios Arabacıoğlu'nun yayınladığı mütârekenâmede, Ömer tarafından Kudüs'te Sofranius'a verilmiş bir "Halife Ahidnâmesi"nden söz edilmektedir.

13 Jean, Chronique, (Metni, Habeşçeden Fransızcaya trc. ve nşr.: H. Zotenberg), Paris 1883, 464, 575-576. Ayrıca krş. Edelby, Autonomi, 319; A.S. Tritton, Ehlul'-Zimme fi'l-İslâm, (Arapçaya trc.: H. Habeşî), Kahire 1967, 37; Fattal, age., 181; Fayda, age., 171.

âlemi adına gerçekten "göz kamaştırıcı" ve devrin şartlarına, hattâ yüzyılımızın anlayışına göre, son derece "insanî" olduğunu görüyoruz.

Fetihlerle birlikte ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganîmet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, bu insanlar hür kabûl edilmiş ve sürdürüregeldikleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkân tanınmıştır.¹⁴

Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'e hitâben Ebû Yûsuf, "anlaşma yapılan yerlerdeki kiliselerin yıkılmaması ve başka bir şeye tahvîl edilmemesi gerektiğini ve Râşid Halifelerin de böyle davrandığını" söylemektedir.¹⁵

Hız. Muhammed'in Kurduğu Site-Devleti: Hız. Muhammed, Medîne'ye yerleştikten sonra anarşîyi önledi ve birbirini kırıp-geçiren bölge sâkinlerini (ilk defa) bir "Site-Devlet" kurarak nizam ve düzen içinde birleştirmeyi başardı. Bu devletin içinde müslümanların yanısıra yahûdiler, müşrik (putperest) Araplar ve muhtemelen az bir sayıda hıristiyan vardı. Bunların hepsi sosyal bir sözleşme ile devlet organizmasına dâhil olmuşlardır.¹⁶

Site (İlk İslâm Devleti)'nin Anayasası: Bu ilk "İslâm Devleti"nin Anayasası -halk gruplarının çokluğu ve çeşitli olmasından Devlet, bir konfederasyon idi- bizim elimize kadar tamam olarak gelmiş bulunuyor ve onda yalnız, "Müslümanlar kendi dinlerinde ve yahûdîler kendi dinlerinde..." (Md. 25), "... onlar arasında hayırseverlik ve adâlet cârî olacak..." (Md. 37-a) gibi cümleleri değil, "Yahûdîler, müslümanlarla (ittifak halinde) bir topluluktur -İbn Hişâm'a göre Ebû Ebeyd'in ifâdesinde: "Mü'minlerin (yani müslümanların) bir kısmını teşkil eden bir topluluktur- (Aynı md.) gibi umulmadık maddeler de vardır.¹⁷

Hız. Peygamber'in, ölüm döşeginde, "Benim, müslüman olmayanlara verdiğim emân (himâye)'a ihtimâmla uy" tenbîhi, o'nun, gayr-i müslim teba'aya medenî ve insânî tutumunu, açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber'den sonraki hükümdârlar da, o'nu örnek almışlardır. Meselâ, Hız. Ömer, fethettiği Kudüs'ün halkına, yazdığı bir "berât" ile bir çok haklar tanımıştır. Sekiz maddelik bu berâtın ilk üç maddesi şöyledir: 1- Onlara âit kilise mesken yapılmayacak, bu yapılar ile teferruâtı tahrîb edilmeyecek, içinde bulunan mallara el konulmayacak. 2- Bunlar dînî meselelerde herhangi bir zorlama ve baskıya uğratılmayacaklar ve hiçbirine

14 Fayda, age., 195 (Sonuç).

15 Ebû Yûsuf, K. el-Harâc, II, 228-230'dan naklen Fayda, age., 171.

16 Hamîdullah, age., 141, 162-163.

17 Hamîdullah, age., 141. Anayasa metni için bkz. Muhammed Hamîdullah, İslâm Peygamberi, (çev.: M. Said Mutlu), İstanbul 1966, I, 131-134.

zarar verilmeyecektir. 3- Yahûdilerin, bunlarla birlikte İliyya (Kudüs)'da oturmasına izin verilecektir.¹⁸

Hız. Ömer'in bu davranışını diğer İslâm hükümdarları da tekrarlamışlardır. Meselâ, 1517'de Kudüs'ü fetheden Yavuz Selim de, oradaki gayr-i müslimlerin haklarının zâyî olmaması için bir "fermân" göndermiştir.¹⁹

Emevîler zamanında, genellikle, müslüman olmayan halka, gene aynı serbestiyet tanınmıştır. İspanya'nın fethi sırasında da yerli halkın mallarına, kiliselerine, hâkimlerine ve vergi tahsildârlarına dokunulmamıştır.²⁰

Abbâsiler zamanında da (özellikle Mu'tasım ve oğlu Vâsık döneminde) vicdan ve düşünce hürriyetinin en yüksek derecesine eriştiği zamanlar olmuştur. Bunda, Türklerin rolü çok büyüktür.²¹

Ernest Renan, o zamanda hiçbir yerde görülmeyen, fakat müslümanlarca, gayr-i müslimlere gösterilen hoşgörüyü: "Hiç bir galip millet, mağlûblarına Araplar kadar hoşgörülü ve insafî davranmamıştır." diyerek belirtmektedir.²²

İslâm'ın, müslüman olmayanların din, vicdan vb. hürriyetlerine karşı gösterdiği hoşgörüyü verilecek örnekler pek çoktur. Ancak biz, bazılarını vermekle yetineceğiz:

Türkler, kendi toplumları içerisinde yaşayan diğer toplumlara karşı daima hoşgörülü davranmışlar, onların din ve âdetlerine dokunmamışlar, işlerini tam bir güvenlik içinde yapmaları için onları serbest bırakmışlardır.

Selçuklu idâresi, çeşitli dinden olan toplumların din işleriyle ilgili konularda özel bir hürriyete sahip olmaları esâsını kabûl etmişti.²³

Ermeni ve Gürcü kaynakları, "Melikşâh'ın kalbinin, bütün hıristiyan-

18 Bu berât, hicretin onbeşinci yılında (637) yazılmış, Hâlid ibn Velid, 'Amr ibn el-'Âs, Abdurrahmân ibn 'Avf, Mu'âviye ibn Ebî Sufyân tarafından şahid sıfatıyla tasdik edilmiştir. Bkz. Mevlânâ Şibli, 'Asr-ı Sa'âdet, (Çev.: Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1974., 416.

19 Kudüs Ermeni Patrikhânesi Evrak Hazinesindeki bu fermân, Ermeni Serkiz Karakoç tarafından aslı esas alınarak, istinsâh edilmiştir. Bkz. Serkiz Karakoç, Külliyyât-ı Kavânin, dosya no: 1 (TTK. Kütüphânesi), Belge no: 2599. Fermânın süreti, Başbakanlık Arşivi, KPT (Kepeci Tasnifi)'inde 2539 nolu Evâmir-i Mâliye Kalemine Tâbi Piskopos Mukâta'ası Kalemî Defteri'nin 2. sayfasında kayıtlıdır.

20 Bammat, İslâmîyetin Mânevî ve Kültürel Değerleri, (Çev.: Bahadır Dülger), Ankara 1963, 98.

21 Elöve, agd., 308-309.

22 E. Renan, Averroés, Paris 1866.

23 Pontus Meselesi, Ankara 1338, 11. Bu eser, Basın Genel Müdürlüğünce (tarafsız) bir komisyona hazırlanmıştır.

lara karşı şefkatle dolu olduğunu, geçtiği memleket halkları için baba gibi davrandığını ve bu sebeble de birçok ülkelerin, kendi istekleriyle onun idâresine girdiklerini" yazarlar. Yazar, "Onun, Ermeni Patriği Basil'in isteği üzerine de kiliselere, manastırlara ve râhiplere ait vergileri 1090 yılında, tuğralı bir fermân ile bağışladığını" kaydeder.²⁴

Anılı Samuel de Melikşâh'ın, hıristiyanlara ve bütün insanlara çok âli cenap davrandığını söyler ve, "milletimizi o kadar seviyordu ki, duâ ve takdîslerimizi talep ediyordu" cümlesini ekler.²⁵

Gürcü kaynakları da Melikşâh'ı, insanların en seçkini olarak gösterir ve hıristiyanlara karşı adâlet, iyilik ve yüksek özelliklerini belirtirler. Bu seçkin kişiliği ve etkisiyledir ki, ölümünde yasına müslümanlar gibi, hıristiyanların da katıldığını kaydederler.²⁶

Türk hükümdarları, hıristiyan mukaddesâtına saygı gösterilmesini, kendi görevleri gereği olarak biliyorlardı. O kadar ki, Emir Karaca'nın, 1182'de, haç'a tecâvüz ettiği için, Ahlat Şâh'ı tarafından idâm edildiği rivâyet edilir.²⁷ Müslüman ve Hıristiyan halk arasında dînî anlayış ve hoşgörü o dereceye varmıştır ki, Düveyn şehrinde câmî ve kiliseler, "hilâl" ve "haç" yanyana bulunuyor; müslüman hükümdarları, Ermeni ve Gürcü prensesleriyle evleniyorlardı.²⁸ İskenderiye Patrikleri Tarihi, I. Mes'ûd (1116-1156) hakkında: "Teba'asının çoğu Rum'dur. Rumlar, iyi idâresi ve adâleti dolayısıyla onun idâresinde yaşamayı tercih ettiler" demektedir.²⁹ Nitekim Bizans kaynakları da bu hususu teyîd eder.

Osmanlı Padişahları, Kudüs Patriklerine ve Tûr-i Sînâ Piskoposlarına verdikleri fermanlarla Hz. Muhammed, Hz. Ömer ve Salâhaddîn Eyyûbî zamanlarında tâyin edilen durumu aynen kabul ettiklerini açıkça belirtmişlerdir.³⁰

Osmanlı Devleti, hiçbir zaman islâmlaştırma politikası da izlememiştir. Eğer izlemiş olsaydı, Balkanları bütünüyle islâmlaştırmak mümkündü. Tam aksine, hıristiyan teba'ayı sadece dinde değil, dil vb. diğer kültür

24 Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 1979, I, 288-289; Urfah Mathieu, Chronique, 172, 196, 201; Tarihçi Vardan, (Çev.: A. Andreaşyan), Ed. Fak. Tarih Semineri Dergisi, 12, 180.

25 Tables Chronologique, (Çev.: M. Brosset), St. Petersburg 1876, 451-455.

26 Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 349; Orbélian, Histoire de la Siounie, 182.

27 Vardan, age., 201, 211.

28 V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London 1953, 134-135.

29 Siyer Abâ el-Batârîka, Paris Bibl. National, Ar. yazma no: 301-2, s. 274.

30 Fermânlarda, Hz. Peygamber'e, Dört (Râşid) Halife'ye atıflar yapılmaktadır. Bkz. Başbakanlık Arşivi, KPT Piskopos Mukâta'ası 2539, s. 2; K. Schwarz, Osmanische Sultans Urkunden des Sinai-Klosters in Türkischer Sprache, s. 26; Başbakanlık Arşivi 139 nolu Mühimme Defteri, s. 249.

unsurlarında da serbest bırakmış ve onlar, yüzyıllar süren Türk hâkimiyetine rağmen bu sayede birer millet olarak devam etmişler, hattâ bu durumlarıyla Devlet'in parçalanmasında büyük çapta etkili olmuşlardır.³¹

Bu hoşgörülük, Türk Devletlerinde, müslümanlığı kabullerinden önce de vardı.³² Fetih seferlerine çıkan komutanlara olduğu gibi, eyâletleri yöneten vâfilere de verilen eski tâlimâtnâmelerde, inkıyâd etmiş kitap ehline, serbestçe ibâdet edebilme izniyle birlikte, kendilerine insânî muâmelede bulunulması emrediliyordu.³³

Türklerin, üzerinde bu kadar önemle durdukları "din ve vicdan hürriyeti" gibi çok önemli bir mâhiyet gösteren bir konuda bu duyarlılığı yazarlar da gerektiği şekilde ifade etmişler, onların hürriyetçi rûhunu, tarih sayfalarına pek güzel aktarabilme fırsatını elde etmişlerdir. Meselâ, Elise Ruclus: "Türk hâkimiyeti, şahsın, ferdin içine-derinliklerine girmez. Binâenaleyh birçok yönlerden halk kitlelerinin muhtâriyeti, serbestîsi, Türkiye'de, Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinden daha mükemmeldir" diyor. Ubçini ise: "Vicdan hürriyetine gelince, Türkiye'de hâkim olan din, diğer dinler hakkında hıristiyan devletlerde ender görülen bir hoşgörü göstermektedir" demekte (s. 177).³⁴

Çok uzun bir süre ayakta kalan Osmanlı Devleti'nin, sınırları içinde bulunan gayr-i müslimlerle olan ilişkileri, onlara karşı davranışları hakkında geniş bilgi sunmak arzûlanmakla beraber, bunun, konunun sınırlarını fazlaca zorlayacak olması sebebiyle bazı örnekler vermekle yetinilecektir:

Devletin kurucusu Osman Bey, yeni hükûmeti kurduğu zaman, hıristiyanların dîni haklarına dokunmamıştı.

İlk Osmanlı hükümdarları zamanında, çeşitli memûriyet sahiplerinin, hattâ bazı komutanların hıristiyan oldukları düşünülecek olursa, hâkan ve idârecilerin, onlara ayrıca ne gibi izinler ve siyâsî haklar vermiş oldukları husûsunda bir fikir elde etmiş oluruz.³⁵

Fâtiş Sultan Mehmed, 29 Mayıs 1453'de İstanbul'a girip, Ayasofya'ya kadar geldi. Âyîn yapmakta olan halk, korkudan dehşete düşerek birbir-

31 Mithat Sertoğlu, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sa.: 25, s. 44.

32 S. Maksûdi Arsal, Teokratik Devlet, Lâik Devlet, Tanzimât, (Anonim), 60.

33 I. Goldziher, "Ehlü'l-Kitâb", İslâm Ansiklopedisi, IV, 208-209.

34 Bkz. Es'ad Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950. Ayrıca bkz. A. Reşid, Ekalliyetlerin Himayesi, İstanbul 1933; 42-54; İ.H. Danişmend, İstanbul'un Fethinin Medeni Kıymeti, İstanbul 1953, 24 vd.

35 Pontus Meselesi, 12.

lerine sarıldılar. Onlar, her şeylerini yitirecek ve yokedileceklerini sanıyorlardı. Fâtih, râhib'e, "evlerine dönmelerini; herkesin can, mal ve nâmûsunun emniyet altına alındığını; iş ve san'atlarına devam etmelerini" söylemesini emretti.³⁶ Şehrin düzenini sağladı ve halkın, Türklerle beraber kendi âdet, an'ane ve dinlerine göre serbestçe yaşayabileceklerini ilân etti.³⁷

Fâtih, Ortodoks Rumları yeniden teşkilâtlandırdı ve patriklik makamıyla ilgilendi. Boş olduğunu öğrenince, kendi örf ve âdetlerine göre yeni bir patrik seçmelerini emretmiştir. Bunun üzerine toplanan kilise başkanları, ruhban ve halk, Georgios (Kortesios) Skolarios'u "Gennadios" adıyla, oybirliğiyle patrik seçtiler. Böylece Gennadios, Türk hâkimiyeti altında ilk İstanbul Patriği oldu.³⁸

II. Mehmed, seçimden sonra patriği yemeğe dâvet etmiş, kendisine özel bir saygı ve resmen iltifat edilmek üzere yaşlı vezirlerini, karşılamaya göndermiş; kendisi de yerinden kalkarak on adım ilerleyip patriğin elinden tutmuş ve yanına oturtmuştur. Onunla uzun sohbetten sonra, rûhânî hükûmet ve mezheb işlerinde ona haklar takdim etmiştir. "Millet Başı" unvânını da vererek onu, bütün dindaşlarının meseleleri üzerinde yetkili kılmıştır. Sonra da hürmetkâr bir şekilde sarayın kapısına kadar uğurlamış; kendisi, beyaz bir ata bindirilmiş, Patrikhâneye kadar bir hükümdâr gibi uğurlanmak üzere bütün saray erkânı ve devlet ümerâsına emir vermiştir.³⁹

Fâtih, Patriğe bir de fermân (berât) verdi. Bu berâta göre Patrik ve büyük papazları rahatsız edilmeyecek; genel hizmetler (vergi vb.)den muaf tutulacaktır. Ayrıca kiliseleri de ellerinde kalacak, yâni câmie çevrilmeyecek. Dinî âyinleri serbest olacaktır. Nikâh ve cenâze işleri, törenleri, eskisi gibi yapılacaktır. Patrik, vezîr ile aynı derecede tutuluyordu. Kendisine bir de muhâfız birliği verilmişti.⁴⁰

İşte Osmanlı Devleti'nde "din imtiyazları" ilk defa bu şekilde kurulmuş oldu. Fâtih'ten sonraki padişahlar zamanında da birtakım yenileri

36 Bkz. Kritovlus (Kritovoulos), Târih-i Sultân Mehmed Hân-ı Sâni, (Çev.: İzmir Meb'ûsu Karolidi), İstanbul 1328, 39; Papa Eftim, Beyânnâme, İstanbul 1958; N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, Gotha 1913, II, 32.

37 Decei Aurel, Fâtih ve İstanbul, I/1, 99; Phrantzes, Chronieon, Bonn 1938, 304.

38 Bkz. Ş. Tekindağ, Tarih Konuşuyor Dergisi, V, 2194; Aurel, age., 99-100; Phrantzes, age., 304; M.A. Aynî, Milliyetçilik, İstanbul 1943, 293; Fortescue Adrian, Gennadios II, Patriarch of Constantinople the Catholic Encyclopedia, VI/1913, 416.

39 Bkz. Phrantzes, age., 350; Aurel, age., 102; Mithat Paşa, Memâlik-i Osmâniyenin Mâzî, Hâl ve İstikbâli, Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, X, 5854-5855; Başbakanlık Arşivi, nr. 36478-B; Aynî, age., 293-294.

40 Aurel, age., 103-104; Elöve, egd. 314-315; A. Cevdet, Tarih, XI, 62-63; O. Ergin, Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhâneler, İstanbul 1937, 70; O. Ergin, Fâtih'in Hoşgörülüğü, 5.

eklenmekle beraber, genellikle eskileri teyîd edilmiş ve açıklatılmıştır.

Kanûnî Süleymân, Fransa Kralı I. François'nun, Kudüs'teki bir kilisenin câmie çevrilmesi sebebiyle yazdığı rica mektubuna gönderdiği cevapta, önceki imtiyazların devam edeceğini belirtmiştir.⁴¹

Sultan II. Selîm de, 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra Beylerbeyi, Kadı ve Defterdâra hitâben bir fermân göndermiştir. Bunda, "halka adâlet ve şefkatli davranılması; çabuk kalkınmalarında yardımcı olunması; her bakımdan tam bir güven içinde yaşamalarının sağlanması..." gibi hükümler bulunmaktadır.⁴²

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak, şu kadarını söyleyelim ki, Osmanlı ülkesinde din hürriyeti, en geniş bir şekilde tanınmıştır. Bu duruma şahit olan, Kânûnî'nin çağdaşı, Protestanlığın kurucusu Luther bile, "Türkler gelip de Almanya'da âdilâne idârelerini acabâ kuramazlar mı?" diyerek düşüncesini ve beslediği ümîdi belirtmiştir.⁴³

Ayrıca, Avrupa devletlerindeki azınlıkların güç bir hayat sürdüklerini gören Volter (Voltaire) de, Türkiye'deki azınlıklar hakkında şunları yazmak zorunda kalmıştır: "Küçük dünyamızdan çıkalım ve kıt'anın kalan kısmını inceleyelim; Türkler, çeşitli dinlere mensup yirmi milleti huzûr içinde yaşıyorlar. İstanbul'da ikiyüz bin Rum, güven içindedir. Türk tarihçileri, bu milletlerin hiçbirinin isyânından sözetmiyor. Demek oluyor ki, Osmanlı idâresi, gayr-i müslim unsurlara tam bir hürriyet ve adâlet sağlamıştır."⁴⁴

Gerçekten de, Devlet'in sağladığı tam hürriyet ve uyguladığı adâlet sebebiyle gayr-i müslimlerin rûhânîleri ve bizzât kendileri Devlet'e şükranlarını sunmuşlardır. Meselâ, "Patrik-i İstanbûl-ı Rum ve Âsitâne'de mukîm Cemâat-i Metropolitân" imza ve mührünü taşıyan belge, bunlardan bir tanesidir.⁴⁵

Politis'in, 1 Ocak 1914'de Cenova'da, Milletlerarası Siyâsî Dergide yayınlanan beyânâtının özetini sunmak isteriz. Özet şöyledir: "İstanbul ve çevresinde Yunanlılığın maddî ve mânevî çıkarları, benzersiz bir yer tutmaktadır. Üçyüz bin Osmanlı Rum ve elli bin Yunan teba'ası, Patriklik

41 Bkz. Mehdi, İmtiyâzât-ı Enebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası, Samsun 1325, 76; M. Süreyya Şahin, Fener Patrikhânesi ve Türkiye, İstanbul 1980, 48.

42 Fermân, Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğünün 12 nolu Mühimme Defterindedir. Ayrıca bkz. Şahin, age., 51.

43 Tarih, III. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Yeni ve Yakın Zamanlarda Türk Tarihi, İstanbul 1931, 52.

44 E.A. Murat, Millî Işık, sa.: 1, s. 31.

45 Bkz. Başbakanlık Arşivi, nr. 36231, tar.: 1230.

makarri, çeşitli kuruluşlar, çok sayıda kiliseler, okullar, hayır işleriyle ilgili eserler vb. ne Türk himâyesinin bahşeylediği himâyeyi ve bunlara Türk idâresinin sağladığı faydaları, hiçbir idâre sağlayamaz."⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin devâmı olan Cumhuriyet Türkiyesi'nde ise, müslüman olmayan azınlıkların nasıl bir râhat, huzûr, tam bir eşitlik ve serbestiyet içinde yaşadıkları da, dünyaca bilinmektedir.